

ISTORIOGRAFIE ȘI MEMORIE SOCIALĂ ÎN ROMÂNIA DUPĂ 1989¹

Florin Abraham*

Abstract: *The research aims to answer the question "How does historiography influence the formation of social memory of a community?" The case study aims to analyze democratic memory in Romania after 1989. The research follows two stages. First, we analyze the main features of the historiography of the communist regime: dominant ideology (anticommunism), thematic structure, dominant stylistic features, inventory and estimation of its dissemination and circulation. Second, we study the evolution of public sentiment towards the communist regime in Romania using information provided by surveys of public opinion in relation to the socio-demographic characteristics of the population. The main conclusion of the research is that historiography is a product of elite, which has only minimal effects on social memory.*

Keywords: Romania, historiography, social memory, communism, democracy

„Meseria de istoric”, pentru a utiliza expresia consacrată a lui Marc Bloch², obligă la reflecția periodică și sistematică asupra relației istoricului cu societatea căreia i se adresează. Probabil, chiar și cei mai sceptici dintre istorici nutresc speranța că îndemnul lui Cicero – *Historia magistra vitae* – este urmat de cât mai mulți oameni, istoria dobândind astfel o funcție socială pragmatică explicită. Desigur, după fiecare moment tragic din istoria umanității, istoricii constată, dezabuzăți, că oamenii, deși ar fi avut posibilitatea, nu au învățat din „lecțiile” trecutului, păstrând însă speranța că generațiile viitoare nu vor repeta erorile trecutului. Scepticii cred că există un proces sistematic de învățare societală eșuată, deoarece numeroase tragedii din istoria umanității puteau fi evitate dacă oamenii ar fi ținut seama de erorile trecutului. Desigur, optimiștii pot argumenta că alte tragedii au fost evitate tocmai pentru că, uneori, oamenii au ținut seama de ceea ce istoricii numesc uneori cu plăcere autoadmirativă „lecțiile trecutului.” Pluralitatea opiniilor privind relațiile care se stabilesc între Istorie și istoriografie evidențiază

* Dr.; cercetător științific, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului al Academiei Române; e-mail: flabraham@yahoo.com

¹ Acest studiu a fost realizat în cadrul proiectului „Valorificarea identităților culturale în procesele globale”, cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, contractul de finanțare nr. POSDRU/89/1.5/S/59758.

² Marc Bloch, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, Paris, Armand Colin, 1961, p. 1-2.

existența unui câmp problematic care se cere a fi explorat, având ca studiu de caz situația istoriografiei din România după 1989³.

După căderea sistemului comunist istoricii din România au avut posibilitatea de a scrie fără obstacolele impuse de cenzura unui stat totalitar. Chiar sistemul comunist a devenit subiect pasionant al cercetării istorice. Trecutul, mai ales cel recent, în condițiile caracterului său traumatic, a determinat în rândul istoricilor o abordare angajată a istoriei comunismului. În România, trecutul s-a insinuat în prezent, iar viitorul a fost privit ca o reflecție răsturnată a trecutului. Istoriografia românească referitoare la comunism a înglobat de-a lungul ultimelor două decenii multiplele tensiuni politice și culturale provocate de o realitate contradictorie, confuză și inerent conflictuală. Istoricii și-au asumat, vrând-nevrând, intermedierea relației taumatrice dintre societate și trecutul acesteia prin misiunea de a scoate la lumină „Adevărul” și de a-l face deopotrivă inteligibil și acceptabil.

Într-un atare context epistemic, schițat prin considerațiile anterioare, obiectivul asumat al cercetării noastre este acela de a răspunde la întrebarea de ordin teoretic „în ce fel influențează istoriografia formarea memoriei sociale a unei comunități?”, chestiune particularizată la cazul României postcomuniste.

Studiul este structurat în trei secțiuni: definirea conceptuală a istoriografiei și memoriei sociale; analizarea trăsăturilor principale ale istoriografiei românești referitoare la regimul comunist; cercetarea și explicarea modului în care se raportează cetățenii României la trecutul totalitar.

I. Istoriografie și memorie socială, în căutarea unei identități conceptuale

Definiția clasică, neproblematică a istoriografiei poate fi aceea de istorie scrisă în general sau actul de a scrie istoria, iar termenul tehnic poate desemna studiul istoriei scrisului istoric, a metodelor, interpretărilor și controverselor legate de această activitate intelectuală⁴. Din perspectivă postmodernă însă, istoriografia se plasează în cadrul distincției dintre „trecut” și „istorie”, în sensul în care descrierea trecutului este un „discurs” despre, dar diferit de trecut⁵. Urmând această linie interpretativă, istoriografia este, inerent, un discurs despre trecut, care caută să unifice conceptual fapte disperate care nu pot fi reproduse experimental, dar care sunt certificate a se fi

³ Pentru polemicile din interiorul comunității academice privind rolului istoriei și istoricului vezi Keith Jenkins, *At the limits of history: essays on theory and practice*, London, New York, Routledge, 2009; Alun Munslow, *The future of history*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York, Palgrave Macmillan, 2010; pentru opinii ale oamenilor politici vezi Hannes Swoboda, Jan Marinus Wiersma (ed.), *Politics of the past: the use and abuse of history*, Brussels, Socialist Group in the European Parliament, 2009.

⁴ Harry Ritter, *Dictionary of concepts in history*, Westport, Greenwood Press, 1986, p. 188-191.

⁵ Alun Munslow, *The Routledge companion to historical studies*, London, New York, Routledge, 2000, p. 133-135.

întâmpat prin diverse tipuri de dovezi (artefacte, arhive ș.a.). Discursul despre trecut este produs de către istorici, care au propria personalitate (valori, poziții sociale), utilizează presupuziții epistemologice în baza cărora formulează ipoteze și colectează materiale, unele fiind incluse, alte excluse, respectiv au metode de cercetare care au grade de precizie sau acuratețe foarte diferite⁶. Istoriografia este, astfel, un discurs despre trecut care contribuie la realizarea memoriei sociale, fără a se confunda însă cu aceasta. Dar ce este memoria socială?

Conceptul de „memorie” nu a ajuns la o definiție consensuală nici în psihologie, nici în sociologie sau filosofie. Într-o formă sintetică, memoria definește dimensiunea temporală a organizării noastre psihice, integrarea ei pe cele trei segmente ale orizontului temporal – trecut, prezent, viitor. În cercetările psihologice și socio-psihologice există o lungă dezbatere asupra naturii reconstructive sau reflexive a memoriei. Perspectiva reconstructivă este acum dominantă, cercetătorii adoptând punctul de vedere potrivit căruia toate procesele de memorie sunt reconstructive, dar acest lucru înseamnă că reamintirea poate include și detalii ale experiențelor originale⁷.

Drept punct de plecare definim conceptul de „memorie socială” sau „memorie colectivă” în sensul unei memorii a principalelor evenimente, ceremonii și ritualuri împărtășite de o comunitate de pe un anumit teritoriu. Încercarea de aprofundare a definiției ne aruncă pe tărâmul controverselor pluridisciplinare. „Părintele” conceptului de „memorie colectivă”, Maurice Halbwachs⁸, înțelegea prin aceasta reprezentări ale trecutului asumate colectiv, adică o reprezentare diferită de suma memoriilor individuale. Această conceptualizare, utilizată de către istorici și antropologi, este contestată de către psihologi, care argumentează că procesele specifice memoriei individuale nu pot fi extinse asupra memoriei colective. Psihologii își sintetizează argumentația prin formula „memoria în grup, dar *nu* memoria grupului”⁹. Din perspectivă metodologică, cu toate că avem de-a face în ultimele trei decenii cu o veritabilă „industrie a memoriei”, un „boom” al memoriei sociale¹⁰, în care studii de istorie, sociologie, artă, filologie, psihologie, neuroștiință ș.a. sunt înglobate sub termenul de memorie „culturală” sau „colectivă”, maturizarea metodologică întârzie. Sunt folosiți termenii alternativi

⁶ Keith Jenkins, *Re-thinking History. With a new preface and conversation with the author by Alun Munslow*, New York, Taylor & Francis, 2004, p. 26-31.

⁷ Jérôme Bourdon, *Some Sense of Time*, „History and Memory” Vol. 15, No. 2, Fall/Winter 2003, p.7. Pentru definirea extinsă a memoriei vezi Carol Turkington, Joseph R. Harris, *The Encyclopedia of Memory and Memory Disorders*, Second Edition, New York, Facts On File, 2001, p. 138-142.

⁸ Maurice Halbwachs, *Memoria colectivă. Eșuri de ieri și de azi*, Iași, Institutul European, 2007, *passim*.

⁹ James V. Wertsch, *Voices of collective remembering*, New York, Cambridge University Press, 2002, p.22.

¹⁰ Astrid Erll, Ansgar Nünning, *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 2008, p. 1-3.

pentru a desemna un fenomen transdisciplinar: „amintiri colective”, „istoria populară”, „memoria națională”, „memoria publică”, „mit” ș.a.¹¹.

În ceea ce ne privește preferăm termenul de „memorie socială”, deoarece este mai puțin încărcat ideologic fiind, totodată, mai intuitiv, în sensul în care face trimitere la o memorie a societății, eludând oarecum dihotomia „memorie individuală” *versus* „memorie colectivă.” Memoria socială este considerată, într-o definiție operațională, drept un ansamblu de idei despre trecut ce ajută societatea să înțeleagă atât trecutul, cât și prezentul și implicațiile lor asupra viitorului. Ea există în practicile și instituțiile vieții sociale și psihice și funcționează fără prezența obligatorie a unui individ. Astfel de memorii sociale există la nivel familial, al profesiilor, generațiilor politice, grupurilor etnice sau regionale, clase sociale sau națiuni¹². De aceea, cel mai corect metodologic ar fi să vorbim despre „memorii sociale”, care sunt într-un continuu proces de transformare, de „rescriere” socială. Însă, pentru a păstra unitatea conceptual-terminologică, utilizăm noțiunea la singular.

Memoria socială operează prin subsumarea experiențelor individuale la schemele culturale mai generale¹³. Memoria socială își construiește semnificațiile sale asupra trecutului prin comemorări, monumente, memoriale, locuri istorice, embleme, cărți și alte *lieux de mémoire*, după formula lui Pierre Nora¹⁴. Aceste locuri ale memoriei marchează însă hărțile invizibile ale imaginarului unei colectivități. *Lieux de mémoire* jalonează devenirea în continuare, influențând deciziile prezentului, supraviețuind timpului lor, nefiind niște simple „amintiri” inerte. Locurile memoriei, într-o accepțiune largă, sunt reperele în relație de care se definește cultura politică, adică acel „soft” cu ajutorul căruia operează indivizii și comunitățile. Reflectarea prezentului și proiectarea viitorului se realizează în funcție de percepția subiectivă a trecutului, fie că este vorba de cel individual, fie de al comunității căreia îi aparține fiecare cetățean. Memoria socială

¹¹ Observațiile critice la adresa studiilor privind memoria colective, pot fi sintetizate astfel: „i) nu există o conceptualizare suficientă a diferențelor dintre memoria colectivă și cea individuală. Drept rezultat, natura și dinamica memoriei colective sunt frecvent subreprezentate prin aplicarea facilă a metodelor psihanalitice și psihologice; ii) nu este acordată suficientă atenție problemei receptării, atât în termen de metode, cât și de resurse. De aceea, cercetările în cazuri de memorie colectivă rareori pot indica baza sociologică a reprezentărilor istorice; iii) Parte din aceste probleme pot fi rezolvate prin adoptarea și dezvoltarea metodelor studiilor de comunicare și mass-media, în special în ceea ce privește problema receptării. În acest scop trebuie să conceptualizăm memoria colectivă ca un rezultat al interacțiunii a trei tipuri de factori istorici: tradițiile culturale și intelectuale care creează scheletul reprezentărilor noastre despre trecut, creatorii de memorie care adoptă selectiv și manipulează aceste tradiții și consumatorii de memorie care utilizează, ignoră sau transformă aceste artefacte potrivit propriilor interese”, în Wulf Kansteiner, *Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies*, în „History and Theory”, Vol. 41, No. 2, 2002, p. 179-197.

¹² Există și opinia potrivit căreia comunitățile – precum cele definite anterior – nu ar fi decât decupaje sociale arbitrare, acestea neavând o identitate a memoriei în sine, ci doar una contextualizată social. Potrivit unei asemenea abordări relativiste radicale, memoria socială trebuie gândită întotdeauna la plural – memorii sociale.

¹³ *Ibidem*, p. 188-189.

¹⁴ Pierre Nora, *Les Lieux de mémoire*, Vol. I-III, Paris, Gallimard, 1984-1986.

cunoaște un permanent proces de reajustare și reactualizare, prin evocarea propriei versiuni și raportarea la versiunile celorlalți („noi” și „ei”) asupra a experiențelor comune din trecut.

Un alt concept pe care îl definim în acest cadru este cel al „memoriei democratice.” Urmându-l pe cercetătorul francez Jean-Charles Szurek¹⁵, memoria democratică este acea formă a memoriei sociale care ar ști să afle motivele ocultărilor istorice și le-ar putea lămuri. O memorie democratică „nu trebuie nici să înșele asupra doliului (să esențializeze crimele, să ia crimele drept o esență interșanjabilă), nici să se lase copleșită de căutările identitare (trecutul traumatizant acordă sens viitorului meu), nici să se preteze la intrigi politice (să utilizeze trecutul ca instrument politic). Ea trebuie să cunoască și să înțeleagă tragedia tuturor celorlalți.”¹⁶

În finalul acestui prim capitol trebuie să realizăm distincțiile necesare între istoriografie și memorie. Ascensiunea inflaționistă de studii ale memoriei a ridicat problema raporturilor dintre istorie și memorie, existând opinia că istoria nu este decât un caz particular al memoriei sociale, deoarece „nici memoriile, nici istoricii nu pot fi cu adevărat obiective. În ambele cazuri trebuie să luăm în considerare, spunea Peter Burke, selecția conștientă și inconștientă, interpretarea și denaturarea. În ambele cazuri această selecție, interpretare și denaturare, sunt condiționate social.”¹⁷ În opinia noastră relația dintre istoriografie și memoria socială trebuie gândită în termenii interacțiunilor reciproce, ai asumării subiectivității umane, însă istoria se diferențiază de memoria socială în câteva aspecte esențiale: istoria, aflată în căutarea obiectivității, încearcă să se distanțeze de o perspectivă particulară, spre deosebire de memorie care cuprinde o perspectivă angajantă unică asupra unui eveniment sau fenomen din trecut; istoria recunoaște ambiguitatea trecutului; istoriografia este concentrată asupra transformării, a istoricității faptelor, diferențiind trecutul de prezent, evenimentele având loc „atunci, nu acum”, spre deosebire de memoria socială care unește trecutul cu prezentul, este aistorică sau chiar anti-istorică¹⁸.

II. Profilul unei istoriografii naționale

Studierea istoriografiei din România referitoare la perioada 1945-1989 incumbă analiza unui lanț procesual care pornește de la identificarea trăsăturilor esențiale ale instituțiilor „furnizoare de memorie și discurs istoriografic”, continuând cu elementele principale ale literaturii istorice, pentru a ajunge la modul în care cititorii intră în contact cu operele istorice.

¹⁵ Jean-Charles Szurek, *Pentru o memorie democratică a trecuturilor traumatizante*, în *Istorie recentă în Europa. Obiecte de studiu, surse, metode*, București, Colegiul Noua Europă, 2002, p. 55.

¹⁶ *Ibidem*, p. 74.

¹⁷ Kansteiner, *loc.cit.*, p. 184.

¹⁸ Wertsch, *op.cit.*, p. 40-46. Vezi și Paul Ricoeur, *Memory, history, forgetting*, Chicago, University of Chicago Press, 2004, p. 93-132.

a) Arhitectura instituțională

După 1989 numărul instituțiilor care participă la realizarea unei istoriografii a perioadei 1945-1989 a crescut treptat. În primii ani după 1989 principalele instituții care au realizat lucrări de analiză a trecutului comunist au fost facultățile de istorie din cele mai importante organizații de învățământ superior (Universitatea din București, Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași), împreună cu istoricii din institutele de specialitate ale Academiei Române: Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” (București); Institutul de Istorie din Cluj-Napoca, devenit din anul 2001 Institutul de Istorie „George Barițiu”; Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași. Aceste instituții au jucat inițial un rol formator esențial, fiind dezvoltate de-a lungul anilor direcții și programe de cercetare asupra trecutului comunist al României.

Cercetătorilor din cele trei importante facultăți de istorie menționate anterior li s-au adăugat, rând pe rând, istorici din alte universități de stat (Universitatea „1 Decembrie” din Alba Iulia, Universitatea din Craiova, Universitatea „Ovidius” din Constanța, Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați, Universitatea din Oradea, Universitatea „Valahia” din Târgoviște, Universitatea de Vest din Timișoara ș.a.) sau universități private (Universitatea Creștină „Dimitrie Cantemir”, Universitatea „Spiru Haret”). În aceste universități studierea perioadei regimului comunist a avut, în principal, un caracter individual, în funcție de preferințele cercetătorilor, fiind dezvoltate puține programe de cercetare multianuale.

Acestor instituții, cu rol preponderent educațional și, în secundar, de cercetare academică, li s-au adăugat, rând pe rând, alte structuri instituționale, având ca misiune fondatoare studierea trecutului recent al României.

Prima inițiativă a aparținut Alianței Civice, aceasta asumându-și încă din 1992 ideea construirii unui Memorial al Victimelor Comunismului și al Rezistenței, format dintr-un Muzeu – situat în fosta închisoare politică din Sighet – și un Centru internațional de studii asupra comunismului – cu sediul în București¹⁹. După 1993 la Sighet au fost organizate anual importante conferințe internaționale, lucrările acestora fiind publicate în colecția celor zece volume din *Analele Sighet*. Legitimitatea internațională a acestei inițiative, asociată politic cu partidele istorice, în principal PNȚCD, a fost oferită de Consiliul Europei, care în 1998 accepta ca Memorialul de la Sighet să intre în rândul locurilor de păstrare a memoriei continentului european, din care mai fac parte și prestigiosul Memorial de la Auschwitz și Memorialul Păcii din Normandia.

A doua instituție nou creată cu rol în descifrarea istoriei secolului al XX-lea este Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului²⁰ (INST), înființat în 13 aprilie 1993. Institutul a intrat în rețeaua Academiei Române, propunându-și să aducă o perspectivă profesionistă asupra cercetării trecutului recent, prin studii, cărți și manifestări științifice. Din punct de vedere editorial INST a publicat, de-a lungul anilor, zeci de volume, în mai multe colecții (*Studii, Dicționare, Documente, Memorii*), precum și revista trimestrială *Arhivele totalitarismului*.

¹⁹ www.memorialsighet.ro (accesat în 6 iunie 2011).

²⁰ www.totalitarism.ro (accesat în 6 iunie 2011).

Dezvoltarea pluralistă și diversificarea istoriografică s-a realizat prin apariția unor noi centre de cercetare, având inclusiv un sprijin financiar extern. Mai întâi, în iunie 1997, s-a creat la Cluj-Napoca un Institut de Istorie Orală, în cadrul Departamentului de Istorie al Facultății de Istorie și Filosofie a Universității „Babeș-Bolyai.” Institutul de Istorie Orală se dorea a se poziționa ca un centru de nișă în ansamblul investigației istorice românești, având inițial și sprijinul Universității Bloomington (Indiana) din Statele Unite²¹. Ulterior, s-a individualizat ca un centru de cercetare sprijinit de universitatea clujeană, care editează *Anuarul Institutului de Istorie Orală*, precum și alte publicații tematice.

În anul 2000, la inițiativa lui Coen Stork, fost ambasador al Olandei în România (1987-1993), s-a creat Institutul Român de Istorie Recentă (IRIR)²², având sprijinul financiar temporar al Guvernului Olandei. IRIR se dorea a fi o alternativă la toate celelalte centre de cercetare a istoriei secolului XX din România, propunându-și, ritos, ieșirea din „parohialism”, după formula primului său director, istoricul medievist Andrei Pippidi. Rivalitățile dintre membrii IRIR au determinat însă intrarea acestuia într-un con de umbră, situație accentuată de încetarea finanțărilor externe din partea Guvernului Olandei. Rămânând la statutul de organizație privată, IRIR nu a mai dispus de finanțări sistematice și generoase, situație reflectată și în numărul relativ redus de publicații și evenimente științifice organizate.

În anul 1999 s-a constituit, în baza Legii 187/1999 Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității (CNSAS), al cărui rol principal era acela de a pune la dispoziția societății dosarele, documentele și toate materialele întocmite de Securitate până la data de 22 decembrie 1989²³. Deși secundară ca importanță, în cadrul CNSAS²⁴ s-a dezvoltat și o componentă de cercetare, angajații instituției beneficiind de avantajul accesibilității mai facile la dosarele fostei Securități. O modificare legislativă importantă s-a realizat prin OUG nr. 16/2006, în urma căreia s-a întărit componenta de cercetare, în contextul în care un număr important de dosare ale Securității au intrat în posesia CNSAS. Instituția ce are misiunea de a releva activitatea Securității „ca poliție politică” și-a creat propriile periodice (Arhivele Securității și Caietele CNSAS), prin care cercetătorii să-și valorifice rezultatele științifice. După diminuarea competențelor CNSAS, în urma unei Decizii a Curții Constituționale din 31 ianuarie 2008²⁵, activitatea instituției s-a

²¹ Florin Cioșan, *Institutul de Istorie Orală din Cluj-Napoca. Actualitate și perspectivă*, în *Anuarul de Istorie Orală*, nr.1, 1999, p. 11-23. Vezi și <http://institute.ubbcluj.ro/iio/despre-noi/> (accesat în 6 iunie 2011).

²² <http://irir.ro/wp/despre-noi/institutul/lang/ro/> (accesat în 6 iunie 2011).

²³ „Legea nr. 187 din 7 decembrie 1999 privind accesul la propriul dosar și deconspirarea Securității ca poliție politică”, în *Monitorul Oficial*, nr. 603 din 9 decembrie 1999.

²⁴ <http://www.cnsas.ro/atributii.html> (accesat în 6 iunie 2011).

²⁵ În data de 31 ianuarie 2008, Curtea Constituțională a României, prin Decizia nr. 51 referitoare la excepția de neconstituționalitate a dispozițiilor Legii nr. 187/1999 privind accesul la propriul dosar și deconspirarea poliției politice comuniste, a declarat neconstituțională Legea nr. 187/1999. Principala modificare în competențele CNSAS vizează retragerea dreptului Colegiului (compus din 11 membri desemnați de partidele politice, guvern și președinție) de a da decizii privind colaborarea cu Securitatea, în locul acestora fiind redactate note de constatare, ce trebuie validate de justiție.

orientat tot mai mult spre zona de cercetare și dezvoltarea unor programe educaționale și expoziționale.

Înainte de finalizarea carierei sale ca președinte al României, Ion Iliescu a dorit să creeze un centru de cercetare asupra anului 1989. Astfel a luat ființă, în baza Legii nr. 556 din 7 decembrie 2004, Institutul Revoluției Române din 1989 (IRRD)²⁶. Institutul se află din punct de vedere administrativ în subordinea senatului României, iar Consiliul Științific este desemnat prin consultarea Academiei Române și a Ministerului Educației și Cercetării. IRDD s-a impus drept principalul centru istoriografic din România în studierea fenomenului căderii comunismului. Institutul publică revista „Clio 1989” (începând cu anul 2005), precum și multiple studii și colecții de documente sau memorialistică.

Pentru a încerca să apropie emigrația românească de țară, guvernul Adrian Năstase a creat în iunie 2003 *Institutul Național pentru Memoria Exilului Românesc* (INMER). Instituția a fost concepută ca un organ de specialitate al administrației publice centrale, cu personalitate juridică, în subordinea Guvernului și sub coordonarea ministrului Culturii și Cultelor. Institutul avea ca obiect de activitate culegerea, arhivarea și publicarea documentelor referitoare la exilul românesc din perioada 1940-1989, precum și rezolvarea unor probleme ale fostului exil. INMER a fost supus în luna februarie 2010 unui proces de reorganizare, fiind integrat în Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului în România, rezultând astfel Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc (IICCMER)²⁷. Anterior acestui proces de unificare instituțională, a avut loc crearea în anul 2005 a *Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului în România* (IICCR)²⁸, organizație ce a luat naștere în contextul rivalităților tot mai puternice dintre Partidul Democrat și Partidul Național Liberal, dintre președintele Traian Băsescu și primul ministru Călin Popescu-Tăriceanu²⁹. Atât institutul creat în anul 2005, aflat în subordinea Guvernului României, cât și noua sa formă rezultată în urma reorganizării

²⁶ www.irrd.ro (accesat în 6 iunie 2011).

²⁷ http://www.crimelcomunismului.ro/ro/despre_iiccr/cadru_legal/legislatie (accesat în 6 iunie 2011).

²⁸ Conform actului normativ aprobat de guvern, Institutul va evidenția „natura relațiilor dintre activul de partid al P.C.R. și fosta Securitate, precum și dintre aceasta și celelalte verigi ale sistemului represiv din România”, va descrie modul de organizare și de funcționare ale acestor instituții în administrarea actului de poliție politică, va centraliza date, documente și mărturii privind acțiunile care au lezat drepturile și libertățile omului în perioada regimului comunist, urmând ca, pe baza acestora, să sesizeze organele de cercetare penală, indiferent de timpul și circumstanțele în care s-au înregistrat faptele. Institutul va funcționa, pe o perioadă de șase ani, în subordinea Executivului și în coordonarea premierului, fiind condus de un Consiliu alcătuit din 11 personalități ale societății civile, desemnate prin decizie a premierului. Vezi Hotărârea Guvernului nr. 1.724/2005 privind înființarea Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului în România, în „Monitorul Oficial al României”, nr. 1.195 din 30 decembrie 2005.

²⁹ Motivul disputelor era obținerea supremației PNL și PD în cadrul dreptei românești. Partidul Democrat a abandonat în iunie 2005 identitatea social-democrată în favoarea celei „populare”, context în care partidul președintelui Traian Băsescu a dorit să preia tematica anticomunistă de la partidele istorice. Un motiv suplimentar de dispută politică a fost legat de acuzațiile aduse lui Traian Băsescu de a fi fost colaborator al Securității.

din anul 2010 nu au fost concepute a fi doar instituții de cercetare academică, ci au un rol explicit de realizare a „decomunizării României” prin organizarea de expoziții, programe educaționale, oferirea de burse sau consultanță pentru proiecte legislative. IICCR/IICCMER publică un anuar, de regulă în jurul unei mari teme, precum și diverse ale studii, dicționare, culegeri de documente sau lucrări memorialistice.

În sfârșit, din această trecere în revistă a instituțiilor generatoare de opere istoriografice nu puteau lipsi Arhivele Naționale³⁰. Desigur, activitatea de cercetare directă în cadrul Arhivelor Naționale este una secundară, însă rolul acestora este fundamental pentru oferirea accesului la una dintre sursele principale ale istoricului, documentele de arhivă. Interesului cercetătorilor pentru accesarea resurselor aflate la Arhivele Naționale este în creștere continuă: în 1990 au fost 1 714 cercetători înregistrați, 5 724 în anul 2004, 8 127 în anul 2007, pentru a se ajunge în anul 2010 la aproape 13 000³¹.

Multitudinea de instituții care produc lucrări de analiză a trecutului comunist indică interesul din partea comunității academice și a mediului politic pentru studierea istoriei recente, însă evidențiază și clivajele existente în cadrul societății românești. De-o parte se află cercetarea științifică din universități și institutele Academiei Române, beneficiind de un grad mai mare de libertate, dar de mai puține resurse pentru cercetare, de cealaltă parte se află instituțiile publice aflate sub control parlamentar (CNSAS și IRRD) sau guvernamental (IICCMER), care beneficiază de resurse logistice sau financiare importante, dar a căror activitate trebuie să răspundă, într-un fel sau altul, imperativelor politice pentru care au fost create. Rezultatul acestei arhitecturi instituționale diverse și aparent fragmentate se poate vedea în conținutul operelor istoriografice. Acesta este analizat în subcapitolele următoare.

b) Ideologia dominantă

Căderea regimului Nicolae Ceaușescu nu a adus cu sine, în mod evident, apariția peste noapte a unei noi generații de istorici. În rândul breslei istoricilor din România a avut loc însă la începutul anilor '90 ai secolului trecut un proces de „reconversie ideologică și conceptuală.” În anumite cazuri intrarea într-o epocă a libertății de expresie a însemnat doar eliminarea din opera istoriografică a balastului obligatoriu impus de regimul comunist, constând în citarea obligatorie a operelor lui Nicolae Ceaușescu sau a unor documente ideologice ale PCR. În alte situații, fiind în principal cazul celor care au activat în cadrul Institutul de Studii Istorice și Social Politice de pe lângă CC al PCR, în Academia de Științe Sociale și Politice sau chiar în facultățile de Istorie, transformarea activiștilor-istorici, potrivit sintagmei utilizate de Vlad Georgescu³², în istorici profesioniști a fost un proces presărat cu numeroase

³⁰ <http://www.arhivelenationale.ro> (accesat în 6 iunie 2011).

³¹ Informații prezentate de Dorin Dobrinu, director al Arhivelor Naționale ale României, în cadrul primei conferințe naționale „Comunismul românesc”, București, Institutul „Nicolae Iorga”, 17 martie 2011.

³² Vlad Georgescu, *Politică și istorie. Cazul comuniștilor români 1944-1977*, București, Humanitas, 1991, p. 84-86.

obstacole. În 24 decembrie 1989 a fost redactată *Declarația Comitetului Istoricilor Români Liberi*³³ prin care, în ton cu idealurile revoluționar-democratice și emancipatoare ale momentului, era condamnat trecutul comunist, cerându-se revenirea la tradiția istoriei critice și deschiderea imediată a arhivelor. Acest prim moment „revoluționar” în rândul comunității istoricilor a rămas și unicul semnificativ.

„Frontul istoriografic”, potrivit unei expresii utilizate în perioada comunistă, a fost distrus în sensul său instituțional după 1989, însă a fost reconfigurat *ad-hoc* într-un mod aparte: instaurarea unui nou consens istoriografic, prin care trecutul comunist a fost repudiat și condamnat în întreaga breaslă istorică, iar marxismul a fost „aruncat la lada de gunoi a istoriei”, potrivit unei expresii propagandistice de sorginte comunistă. Anticomunismul a devenit ideologia fondatoare a „noii istoriografii” referitoare la perioada 1945-1989³⁴. În grade diferite, foștii istorici ai PCR și istoricii care au avut cu adevărat de suferit de pe urma regimului comunist³⁵ s-au regăsit în condamnarea unui trecut pe care l-au trăit însă în mod diferit. „Corectitudinea politică” în istoriografia română a impus evaluarea exclusiv negativă a trecutului recent al României, adesea într-o dimensiune eroizantă, întreaga națiune părănd a fi compusă din rezistenți, de la partizanii din munți până la „rezistența prin cultură.” Căutarea unei ascendențe de orice fel în „rezistența anticomunistă” și disidență a devenit un proces legitimator prin care istoricii căutau să se adapteze la noile realități politice. Curentul ideologic principal în rândul istoricilor români a devenit, așadar, anticomunismul, diferențierile dintre aceștia realizându-se nu atât la nivel ideologic, ca urmare a dominației anticomunismului, cât metodologic. A doua linie de clivaj în interiorul istoricilor profesioniști din România este între cei care aderă la o viziune autohtonistă, adesea etnocentrică, și care nu s-au despărțit niciodată în totalitate de naționalismul ceaușist, și categoria celor care se autoidentifică prin „globalism” sau „europenism”, parodiază adesea trecutul comunist, având ca referențial ideologic imaginea idealizată a Occidentului.

Una dintre tacticile folosite pentru a evita un discurs explicit anticomunist de către istoricii care înainte de 1989 făceau parte din categoria activiștilor de partid a fost cultivarea pozitivismului empirist, publicarea de documente fiind considerată o metodă de relevare a „răului totalitar.” O altă tactică a fost cultivarea cu asiduitate a istoriografiei occidentale ortodoxiste referitoare la Războiul Rece, concluziile acesteia fiind utile pentru legitimarea atitudinii anticomuniste militante. Abordarea din perspectivă poststructuralistă, aparținând istoricilor de stânga occidentali, nu a avut o mare răspândire în România, deoarece deconstructivismul ar fi impus inclusiv o

³³ *Declarația Comitetului Istoricilor Români Liberi*, în *Revista de Istorie*, nr. 12, decembrie 1989.

³⁴ Vezi Florin Abraham, „Influența anticomunismului asupra istoriografiei române recente”, în „*Arhivele Totalitarismului*”, nr. 3-4/2008, București, INST, p. 123-144.

³⁵ Vezi cazurile unor membri ai Academiei Române: Dan Berindei a fost eliminat din cercetarea științifică, iar soția sa, Ioana Berindei, a fost arestată și ținută în detenție (1950-1953); Dinu C. Giurescu a fost supus regimului de domiciliu obligatoriu; Șerban Papacostea a fost deținut politic; Alexandru Zub a fost deținut politic.

atitudine critică față de tezele modelului hegemonic anticomunist. Există cazuri, în principal în așa-numita „istorie orală”³⁶, în care preluarea unor teorii și metode din istoriografia occidentală (*psihologia socială, analiza discursului, teoria capitalului simbolic*) este realizată pentru o reconfirmare „pe o cale diferită” a concluziilor la care istoriografia tradițională a ajuns.

Ideologia dominantă a studiilor românești privind perioada 1945-1989 a fost anticomunismul³⁷, acesta impunându-se atât ca urmare a constatării empirice a efectelor negative ale regimului comunist, cât și prin faptul că asumarea criticii ideologiei comuniste a devenit o chestiune de prestigiu social, transformându-se în element principal al mecanismului acceptării și excluderii din interiorul grupului profesional al istoricilor. Teama de a nu fi etichetat drept „cripto-” sau „neocomunist”, mai ales a foștilor activiști-istorici, a blocat interpretarea trecutului în afara canonului ideologic.

c) Temele predilecte

Analiza profilului istoriografiei române referitoare la perioada 1945-1989 implică, în mod necesar, și cercetarea structurilor tematice, a ariilor de interes pentru cercetătorii istoriei recente a României. Instrumentul indispensabil pentru această evaluare îl reprezintă *Bibliografia Istorică a României* (BIR), volumele VIII-XII, ce au fost publicate între 1996 și 2010³⁸, acoperind lucrările publicate în România în perioada 1990-2008.

Informațiile cuprinse în BIR permit o analiză pe mai multe nivele. Studiarea dinamicii numărului total al itemilor reportoriați indică o creștere cantitativă a numărului de lucrări istorice: 10 367 lucrări pentru perioada 1989-1994; 18 500 opere indexate pentru anii 1994-1999; 30 698 cărți, studii și articole repertoriate pentru perioada 1999-2004; 10 540 itemi inventariați pentru anii 2004-2006, respectiv 15 819 în perioada 2007-2008 (*vezi tabelul de mai jos*). Ponderea totală a procentajului lucrărilor referitoare la perioada 1945-1989, fie că este vorba de istoria României, fie de istoria universală, în ansamblul istoriografiei române în perioada 1990-2008 este de doar 5,8%.

³⁶ Vezi, cu titlu exemplificativ, Smaranda Vultur, *Istorie trăită – istorie povestită. Deportarea în Bărăgan, (1951-1956)*, Timișoara, Amarcord, 1997.

³⁷ Anticomunismul devine o ideologie prin transformarea opoziției față de organizațiile, guvernele și ideologiile comuniste într-un model explicativ al realității și, subsecvent, o atitudine politică, socială, culturală, determinată de această credință. În istoriografie, opusul dezirabil al anticomunismului nu este pro-comunismul, ci „a-comunismul.”

³⁸ Vezi *Bibliografia istorică a României. Bibliografie selectivă: 1989-1994*, Vol. VIII, București, Editura Academiei Române, 1996; *Bibliografia istorică a României. Bibliografie selectivă: 1994-1999*, Vol. IX, Cluj-Napoca, Academia Română. Institutul de Istorie Cluj-Napoca. Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” 2000; *Bibliografia istorică a României. Bibliografie selectivă: 1999-2004*, Vol. X, București, Editura Academiei Române, 2005; *Bibliografia istorică a României. Bibliografie selectivă: 2004-2006*, Vol. XI, București, Editura Academiei Române, 2007; *Bibliografia istorică a României. Bibliografie selectivă: 2007-2008*, Vol. XII, partea 1, București, Editura Academiei Române, 2009; *Bibliografia istorică a României. Bibliografie selectivă: 2007-2008*, Vol. XII, partea 2-a, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2010.

Tabel privind ariile tematice ale istoriografiei române din perioada 1989-2008³⁹

Nr. crt.	Tematică	Nr. itemi perioada 1989-1994	Nr. itemi perioada 1994-1999	Nr. itemi perioada 1999-2004	Nr. itemi perioada 2004-2006	Nr. itemi perioada 2007-2008	Total/ Media
	Totalitatea itemilor repertoriați	10 367	18 500	30 698	10 540	15 819	85 924
	<i>Situația social-economică și politică între 1944-1947*</i>	85	282	268	105	67	807
	<i>Rezistența anticomunistă. Disidență</i>	89	168	252	115	175	799
	<i>Viața socială și politică</i>	50	177	445	124	175	971
	<i>Economia, etatizarea, colaborarea economică internațională</i>	3	12	38	75	99	227
	<i>Agricultura Colectivizarea</i>	6	28	73	-	-	107
	<i>Politica externă</i>	18	48	239	63	94	462
	<i>Istoria bisericii</i>	4	14	126	21	30	195
	<i>Istoria militară</i>	1	5	25	7	15	53
	<i>Căderea totalitarismului. 22 Decembrie 1989</i>	69	57	55	56	49	286
	<i>Istorie universală. Perioada postbelică**</i>	82	256	544	73	113	1 068
	Procent „Istoria comunismului”***	3,92%	5,65%	6,72%	6,06%	5,16%	5,8%

Sursa: *Bibliografia Istorică a României*, vol. VIII, IX, X, XI, XII (partea 1 și partea 2)

Inventarierea subdomeniilor istoriei comunismului ne indică o ierarhizare a temelor: cele mai multe studii și articole sunt încadrabile vieții sociale și politice în

³⁹ Pentru înțelegerea tabelului inserăm mai multe observații explicative: * Menționăm faptul că datele de la categoriile 2-10 au fost colectate astfel: prin însumarea referințelor bibliografice din Partea B, *Istoria României*, capitolul *Istoria contemporană*, Secțiunile 1 (*Studii privind epoca 1918-1994, 1918-1999, 1918-2004, 1919-2006, 1919-2008*), 5 (*Situația social-economică și politică între 1944-1947*) și 6 (*România sub regimul comunist*). Am procedat la însumarea lucrărilor cuprinse în secțiunile 1d și 6e (politica externă), iar itemii aleși din secțiunea 1a (*Economia, societatea și regimul politic*) au fost adunați la cei din secțiunea 6b (*Viața socială și politică*). Începând cu volumul XI din BIR materia a fost reorganizată, capitolul *Istoria contemporană* primind numărul V. Începând volumul XI subsecțiunea „Agricultura. Colectivizarea” a dispărut, articolele fiind trecute la celelalte arii tematice. Subsecțiunile „Societate. Economie” (V 1.a și V 6.a) au fost însumate la categoria „Economia, etatizarea, colaborarea economică internațională.” Subsecțiunile „Politică internă” (V 1.b și V 6.b) au fost însumate la categoria „Viața socială și politică.” „Politica externă” a fost calculată prin însumarea lucrărilor cuprinse în secțiunile 1f și 6d (politica externă). Pentru categoria „Istoria bisericii” în volumele XI-XII am prelucrat informațiile cuprinse în Partea B, *Istoria României*, Capitolul V, *Istoria contemporană*, Secțiunea 1c „Biserică și religie.” Pentru categoria „Istoria militară” în volumele XI-XII am prelucrat informațiile cuprinse în Partea B, *Istoria României*, Capitolul V, *Istoria contemporană*, Secțiunea 1d „Armată.” ** Pentru categoria „Istorie universală. Perioada postbelică” am însumat informațiile cuprinse în Partea C, *Istoria Universală*, Capitolul VII, *Istoria contemporană*, Secțiunea 4 „Perioada postbelică”, subsecțiunile a-c, din BIR vol.VIII-X. În BIR vol.XI-XII autorii au inclus o singură categorie la Capitol VII, Secțiunea 4, „Anii 1945-1989.” *** Procent calculat prin însumarea itemilor cuprinși în secțiunile 2-11 raportat la numărul total de itemi repertoriați pentru fiecare perioadă.

perioada 1948-1989 (971), urmate de analiza perioadei de început a instaurării regimului comunist (807), respectiv de fenomenele de rezistență anticomunistă și disidență (799). Tematica economică, prin adăugarea inclusiv a studiilor privind agricultura și colectivizarea, cuprinde doar 334 itemi, mai puțini decât cei referitori la politica externă (462). Căderea regimului comunist este analizată în 286 cărți, studii și articole. Preocupările istoricilor din România privind istoria universală, sub aspectele ei politice, sociale, economice, ale relațiilor internaționale ș.a. se reflectă în cei 1 068 itemi.

Harta tematică a istoriografiei românești este rezultatul mai multor factori. Restricțiile impuse accesului la arhivele perioadei comuniste au constituit un element de natură obiectivă în direcționarea tematicii studiilor istorice. În condițiile aplicării de către Arhivele Naționale a unui termen de 30 de ani pentru accesul la documentele produse de Partidul Comunist, iar studierea arhivelor fostei Securități⁴⁰ a fost permisă unui număr foarte mic de cercetători până în anul 2000, istoricii au fost obligați să-și orienteze interesul spre acele teme care putea fi mai ușor acoperite prin informații relevante.

A doua explicație pentru structura tematică a istoriografiei românești poate fi identificată în rațiuni de natură instituțională. După cum indicam în subcapitolul anterior, instituțiile generatoare de discurs istoriografic au căutat să-și constituie un profil identitar distinct cu ajutorul unor teme de cercetare specifice. Istoricii din cadrul universităților au avut o mai mare libertate de opțiune tematică decât cercetătorii din restul instituțiilor, studiind subiectele considerate a fi cele mai atractive. Aceeași regulă a dominat studiile doctorale în istorie, o altă sursă importantă pentru istoriografie.

A treia explicație pentru profilul istoriografiei române trebuie căutată în influența ideologiei anticomuniste. Numărul studiilor privind perioada 1944-'47 este aproape la fel de mare ca și cel referitor la viața socială și politică din perioada 1948-'89. Aceste date, corelate cu cele ale cercetărilor privind căderea regimului Ceaușescu, reflectă interesele de natură politică ale societății românești (sau chiar obsesiile acesteia): începutul și sfârșitul comunismului s-au aflat în centrul polemicilor, fiind temele cele mai ideologizate. Discursul istoric a acompaniat discursul de natură politică al partidelor legitimate prin anticomunism, temele favorite fiind concentrate în jurul modalității în care s-a instaurat regimul comunist, respectiv al disputelor despre dilema „revoluție” sau „lovitură de stat.” De asemenea, preeminența interesului pentru rezistență/represiune⁴¹ poate fi explicată și prin influența ideologiei anticomuniste, istoricii fiind preocupați să releve cât mai multe fapte în măsură a demonstra natura represivă a sistemului totalitar.

⁴⁰ Vezi informații despre accesul la arhivele Securității în Mihai Pelin, *Trecutul nu se prescrie: SIE & SRI*, București, Kullsys, 2004, *passim*.

⁴¹ Interesant este faptul că autorii BIR nu folosesc termenul de „represiune” în clasificarea subiectelor, cercetările care se circumscriu acestui subiect fiind încadrate fie la „rezistența anticomunistă” fie la „viața socială și politică.” Explicația ar putea fi aceea că autorii au gândit „rezistența” în binom cu „represiunea”, hotărând însă să folosească doar primul termen, deoarece are un conținut emoțional mai puternic, după căderea comunismului.

Influența anticomunismului asupra istoriografiei române poate fi mai bine înțeleasă dacă analizăm și temele mai puțin abordate de istoricii români. Istoria transformărilor economice și sociale din perioada comunistă, studiul mentalităților, a ceea ce poate fi denumită „viață privată” sunt subiecte care au rămas încă marginale în preocupările istoricilor români, principalele contribuții în aceste direcții fiind ale unor cercetători străini, interesați de trecutul României. Explicația pentru dezinteresul majorității istoricilor români pentru subiecte care privesc societatea iar nu partidul-stat poate fi găsită în faptul că, în opinia noastră, în primele două decenii ale perioadei postcomuniste dezbaterea publică a fost orientată mai mult spre revelarea și condamnarea trecutului decât spre a pătrunde în dimensiunile, adesea neclare și contradictorii, ale societății aflate în interacțiune cu statul comunist și instituțiile sale. Istoriografia a jucat, primordial, un rol reparator sub aspect moral și psihologic, iar focalizarea studiilor în direcția înțelegerii transformărilor economico-sociale era inutilă pentru ideologia anticomunistă⁴². Istoria ca știință a fost concepută drept acel aparat ideatic sofisticat menit să ofere compensații morale victimelor și să-i damneze pe cei considerați a fi vinovați de ororile petrecute în trecut. Iar pe acest fundal al așteptărilor firești de la istoriografie (în epoca modernă, după evenimente importante, istoria a jucat un rol în gestionarea memoriei colective) s-a inserat și ideologia anticomunistă, exacerbând tendințele naturale ale breslei istoricilor de a fi utilă social prin asumarea rolului taumaturgic.

d) Trăsături stilistice principale

În interiorul discursului referitor la trecutul recent al României, dincolo de o anumită „amprentă stilistică”, dată de talentul, temperamentul și profunzimea cunoașterii trecutului, specifice fiecărui istoric, coexistă două mari tendințe. Prima dintre acestea aparține istoricilor care caută să își reprime în discursul istoric eventuale note emoționale, având ambiția de a scrie pentru a explica, mai puțin pentru a atrage empatia cititorului. Este tipul de scris istoric reflexiv, utilizat pentru a înțelege mai degrabă o epocă și a o prezenta contemporanilor, decât de a o supune unei condamnări publice. O atare stilistică poate fi mai puțin atractivă pentru un public non-academic, deoarece este aridă, fiind lipsită de vivacitatea scriiturii jurnalistice, dar are avantajul de a fi mai puțin perisabilă odată cu trecerea timpului, tocmai pentru că încearcă să evite capcana unei puternice contextualizări politice și culturale.

Al doilea tip de discurs istoric aparține istoricilor aflați sub influența anticomunismului, aceștia concepându-și narațiunea istorică prin aglomerarea epitetelor și a metaforelor. Lectorul detașat de subiect (neutru) simte că istoricul anticomunist are un adversar, căruia dorește să-i aplice o pedeapsă simbolică folosind un limbaj militant, cu o dimensiune catehizantă implicită. Acest stil al istoricului român anticomunist este, dintr-un anumit punct de vedere, paradoxal, deoarece îi

⁴² Desigur, avem în vedere tendința principală din istoriografia română. Există cazuri de istorici anticomuniști care au introdus în câmpul cercetării metode din zona istoriei sociale, fără a avea ca obiectiv găsirea de vini și responsabilități pentru trecutul totalitar.

lipsește un contradiscurs pro-comunist, cu aceleași trăsături. Logica dualistă a propagandei se insinuează în stilistica istoricului impregnat de ideologia anticomunistă. De aici apare și aspectul schizoid al discursului istoriografic anticomunist, mai ales în formulele sale radicale⁴³, pentru că, deși narațiunea istorică are ca obiect trecutul, reconstituit prin „fapte”, „documente”, „mărturii”, referențialul psihologic al istoricului este constituit de un prezent politic care este eliminat în mod *formal*, dar care ghidează în mod *efectiv* activitatea creatoare. Impregnarea prezenteistă a interpretării istorice de ideologia anticomunistă devine relativ ușor de analizat cu instrumentele oferite de teoria metadiscursului⁴⁴. Cu ajutorul acesteia putem identifica elemente ale contextului politic în care s-a realizat o operă istoriografică, precum și intențiile autorului în raport cu audiența.

Un exemplu interesant îl poate constitui analiza limbajului folosit într-o carte care analizează propaganda comunistă, realizată de Eugen Denize și Cezar Mățâ⁴⁵: „Prin stat și propagandă, comuniștii au încercat să transforme sau, mai bine zis, să deformeze societatea românească în conformitate cu propriile lor interese, dar mai ales în conformitate cu interesele stăpânilor lor de la Kremlin.” Analiza acestui text succint, asumat de doi istorici profesioniști, evidențiază cel puțin trei tehnici utilizate și de propagandă: i) personalizarea unui sistem – „comuniștii” în loc de „regimul/sistemul comunist”; ii) manipularea prin apelul la afectivitatea colectivă – „să deformeze societatea românească”, fiind reprodusă teoria organicistă potrivit căreia anumite națiuni au fost „deviate” de la destinul lor istoric de regimuri autoritare, comuniste sau fasciste. În acest fel acele regimuri sunt considerate a fi „vinovate” de a fi determinat „accidente istorice”, iar respectivele epoci sunt caracterizate drept „paranteze istorice.” Se poate lesne remarca îngemănarea dintre teoria organicistă a națiunilor și viziunea teleologică asupra istoriei; iii) argumentația *ad hominem* – „interesele stăpânilor lor de la Kremlin”, sugerându-se în acest fel că regimul comunist a fost nelegitim deoarece conducătorii săi erau „slugile” unei puteri străine. Dacă am încerca să rescriem dintr-o perspectivă lipsită de influența ideologiei anticomunismului textul propus de istoricii Denize și Mățâ, trecând de la descrierea în termeni morali la aceia funcționali, acesta ar putea fi următorul: „Prin stat și propagandă, *regimul* comunist a încercat să transforme sau, mai bine zis, să *controleze* societatea românească în conformitate cu propriile lui interese, dar mai ales în conformitate cu interesele *puterii* de la Kremlin.”

⁴³ Trebuie precizat faptul că stilul istoric este dependent și de publicul căruia îi este adresată lucrarea. Oferim ca exemplu cartea lui Dennis Deletant, *România sub regimul comunist*, București, Fundația Academia Civică, 2006, scrisă inițial în limba engleză, ulterior tradusă în limba română, redactată într-un stil sobru, concis, care nu lasă prea mult să fie vizibile opțiunile politice ale autorului.

⁴⁴ Ken Hyland, *Metadiscourse. Exploring Interaction in Writing*, London, New York, Continuum, 2005, p. 37-49

⁴⁵ Eugen Denize, Cezar Mățâ, *România comunistă. Statul și propaganda: 1948-1953*, Târgoviște, Cetatea de Scaun, 2005, p.12. Această carte este cu atât mai interesantă pentru tema noastră de studiu cu cât autorii își propun să ne prezinte documente, considerând că reproducerea acestora reprezintă în sine o dovadă de obiectivitate.

Amprenta ideologică asupra scrisului istoric se face simțită inclusiv în texte cu pretenția de a reprezenta punctul de vedere al autorităților statului român. *Raportul final al Comisiei Prezidențiale pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România* dat publicității în decembrie 2006, cuprinde următoarea frază în descrierea Partidului Comunist: „Deși termenul de elită cu greu ar putea fi folosit pentru a-i descrie pe aparaticii aflați în pozițiile cele mai înalte din ierarhia PCR – niște burocrati înfricoșați și umiliți, slugarnici și obedienți – trebuie spus că această elită a fost incapabilă să întreprindă vreo acțiune împotriva clanului conducător.”⁴⁶ Remarcăm folosirea în cadrul aceleiași fraze a cuvântului „elită” în două sensuri: prima utilizare are un înțeles axiologic (elita este compusă din „cei mai buni”), iar a doua este funcțională (membri ai conducerii). Caracterizarea făcută membrilor conducerii PCR este generalizantă și exclusiv negativă („burocrati înfricoșați și umiliți, slugarnici și obedienți”), excluzând posibilitatea unor nuanțări, a stabilirii unor diferențieri în cadrul unui grup politic. Sintagma „clanul conducător” este imprecisă – nu știm dacă se referă la familia Nicolae și Elena Ceaușescu împreună cu fiul lor, Nicu sau cuprinde și alți membri ai familiei, ori termenul are în vedere legături de ordin politic în definirea „clanului.” Din logica frazei ar rezulta o diferențiere între elita de partid și „clanul conducător”, acesta din urmă fiind exterior și superior conducerii PCR (elitei), interpretare textuală care ne conduce spre o aporie, deopotrivă logică și istorică.

Un alt aspect semnificativ al discursului istoric ideologizat este prezența unei logici binare, al cărei principal efect este eliminarea nuanțelor, a dubiului. Din lectura istoriografiei românești recente pot fi desprinse perechi de itemi în jurul cărora este organizat discursul: *bine/rău, deschis/închis, nobil/imoral, superior/inferior, non-ideologic/ideologic, inovator/conservator, civil/militar, erou/torționar, simetric/asimetric* ș.a. Prin utilizarea unei structuri binare în logica interpretării trecutului, discursul istoric de tip științific se transformă în unul ideologic, iar diferența dintre cele două tipuri discursive este dată de raportul cu dubiul: în timp ce istoricul care își impune să fie cât mai neutru posibil are numeroase întrebări, se întreabă „dar dacă nu a fost așa?”, cercetătorul influențat de ideologie are prea multe certitudini.

Cele două tipuri de stiluri discursive, cel ideologizat și cel programatic neutru, sunt paradoxale în raport cu publicul receptor. Mesajul radical anticomunist este cel mai adecvat, în formă, pentru a avea o mare forță de atracție socială, deoarece este mai simplu, dihotomiile sunt mai puternic marcate. Se apropie mai mult de eficiența limbajului de tip propagandistic. Conținutul său nediferențiat, adesea violent, îi reduce sfera de empatie (cetățenii nu se regăsesc în imaginea „reconstruită” a trecutului), rămânând a fi, doar, un discurs al unor elite care doresc să utilizeze trecutul în bătăliile politice ale prezentului și viitorului. Conținutul mesajului despre trecutul comunist prezentat într-o formă cât mai neutră posibil îl face susceptibil de a putea fi împărtășit de categorii sociale mai largi, pentru că nu este preocupat în primul rând să condamne, ci să înțeleagă. Mesajul asumat neutru reduce disonanța cognitivă dintre percepția pozitivă a publicului asupra trecutului comunist și interpretarea acestuia de către

⁴⁶ Vladimir Tismăneanu, Dorin Dobrinu, Cristian Vasile (ed.), *Comisia prezidențială pentru analiza dictaturii comuniste din România. Raport final*, București, Humanitas, 2007, p. 49.

istorici. Forma sofisticată a stilisticii de tip academic, bazată pe o structură argumentativă complexă, în care nuanțele sunt multiple, îi reduce însă drastic gradul de accesibilitate pentru marele public.

e) Responsabilitate și vinovăție

Problema responsabilității față de tot ceea ce a însemnat sistemul comunist aplicat în România este una esențială, aflându-se în nucleul axiologic al istoriografiei post-totalitare⁴⁷. Este chestiunea cea mai importantă din punctul de vedere al impactului mesajului istoric asupra memoriei colective, deoarece în raport cu răspunsurile oferite publicul poate accepta sau respinge concluziile istoricilor. Ipoteza noastră este aceea că demonstrația istorică privind responsabilitatea pentru ororile trecutului este filtrată de fiecare cititor prin valorile dobândite în cadrul procesului de socializare, iar gradul de acceptare al discursului istoric depinde, în acest fel, de cât apropiat sau îndepărtat este acesta de credințele și cunoștințele lectorului. În raport cu acele valori, chiar dacă cititorul nu contestă în sine validitatea demonstrației factuale produse de istoric, un eveniment sau proces istoric este așezat pe o scală a importanței⁴⁸.

Istoricii au demonstrat, cu certitudine, că responsabilitatea unor crime împotriva umanității poate fi atribuită unor persoane clar identificabile (de exemplu, Hitler, Stalin). Problema cea mai complicată, care incumbă numeroase dileme morale, dar și epistemologice, este cea a vinovăției colective. Dacă răspunsul este că există vinovății colective, întrebarea subsecventă este în ce sens sunt responsabile pentru crimele statului colectivitățile obișnuite și cum ar trebui să răspundă acestea pentru lucrurile greșite din trecut?⁴⁹ Adicional, nu ne putem întreba dacă invocarea vinovăției colective

⁴⁷ În toate statele care au trăit experiența războaielor sau a regimurilor dictatoriale sau totalitare, problema responsabilității față de încălcările drepturilor omului a fost dificil de gestionat, comunitatea istoricilor fiind divizată între promotorii unei „istorii corecte” și „revizionisti”, care se opun interpretărilor „istoriei învingătorilor.” Pentru situația din Japonia și Germania de după Al Doilea Război Mondial, respectiv pentru războiul purtat de Statele Unite în Vietnam, vezi Laura Hein, Mark Selden (ed.), *Censoring history: citizenship and memory in Japan, Germany, and the United States*, Armonk, New York, M.E. Sharpe, 2000.

⁴⁸ De exemplu, pentru o persoană care apreciază stabilitatea socială oferită de comunism (locuri de muncă și locuințe) este mai puțin importantă dimensiunea represivă a sistemului, acesta fiind considerată o latură regretabilă, dar care nu este esențială. Dimpotrivă, pentru o persoană dominată de valorile liberalismului civic, comunismul este ușor identificabil cu teroarea, în timp ce toate celelalte aspecte sunt plasate în categoria aspectelor puțin semnificative.

⁴⁹ Pentru abordările filosofice ale problemei vinovăției colective de către Hannah Arendt și Karl Jaspers vezi Andrew Schaap, *Guilty Subjects and Political Responsibility: Arendt, Jaspers and the Resonance of the «German Question» in Politics of Reconciliation*, în „Political Studies”, Vol. 49, No.4, September 2001, p. 749–766. Menționăm faptul că Jaspers (*The question of German guilt*, Greenwood Press, 1978) identifică patru grade ale vinovăției: *vina criminală* (comiterea unor crime în mod direct); *vina politică* (susținerea politică a regimului nazist); *vina morală* (similară unei judecăți private între prieteni); *vinovăția metafizică* (o responsabilitate universal împărțită între cei care au ales să rămână în viață decât să protesteze și să moară împotriva atrocităților naziste). Pentru polemicile din istoriografia germană referitoare la problema vinovăției, vezi Jörn Rüsen, *The Logic of Historicization. Metahistorical Reflections on the Debate between Friedländer and Broszat*, în *History and Memory*, Vol. 9, No. 1-2, 1997, p. 113-144.

poate fi și un pretext pentru exonerarea unor vinovății individuale sau de grup, responsabilități care sunt mai puțin vizibile la nivelul analizei istorice sau pentru care nu există voința politică de a fi pedepsite? Iată de ce istoricii, în ciuda eforturilor, nu au putut oferi răspunsuri consensuale, nici în cazul nazismului, nici al comunismului.

Analiza răspunsurilor pe care istoriografia română le oferă problematicei responsabilității trebuie să țină seama de perspectivele teoretice asumate de istorici. Cea mai importantă influență filosofică asupra istoricilor români (mai ales asupra celor formați profesional după 1989) este exercitată de Hannah Arendt⁵⁰. În lipsa unui sistem de cuantificare a referințelor, nu putem prezenta informații de ordin cantitativ cu privire la influența tezelor din *Originile totalitarismului* în istoriografia română. Faptul însă că opera autoarei germane a fost publicată în limba română încă din 1994 a făcut ca viziunea acesteia asupra totalitarismului precum și grila sa de analiză să fie larg cunoscute în mediile academice. Citarea obligatorie a volumului *Originile totalitarismului* a devenit parte a canonului metodologic al „noii istoriografii.”

Alți autori nu s-au bucurat de notorietatea și influența lui Hannah Arendt. De exemplu, Karl Jaspers a fost publicat în România în 1986, într-o antologie intitulată *Texte filosofice*⁵¹, în care, evident, problema responsabilității individului în raport cu un sistem totalitar nu putea fi decât marginal abordată. Jaspers este puțin cunoscut mediului intelectual românesc, deși reflecțiile sale asupra sistemului totalitar (nazismului) sunt importante. Raymond Aron, cu *Democrație și totalitarism*, a fost publicat în limba română abia în 2001⁵². O carte devenită clasică pentru analiza sistemelor totalitare, *Dictaturile totalitare și autocrația* a lui Carl Friedrich și Zbigniew K. Brzezinski⁵³, deși cunoscută și utilizată de istoricii români profesioniști, nu a cunoscut încă o ediție în limba română.

Elementul esențial al lecturii operei lui Arendt îl constituie influența conceptelor de „atomizare”, „masificare” și „propagandă”, asupra înțelegerii responsabilității în cadrul sistemului comunist. Prin aceste concepte, care explică funcționarea „statului totalitar”, Arendt, filosof de orientare existențialistă, creează portretul unei „mase” responsabile, dar al unui „individ” deresponsabilizat, al unui om „aruncat în lume” și care nu are instrumentele pentru a se opune sistemului totalitar, deoarece inițial a fost „atomizat”, ulterior „masificat.” Or, în condițiile în care „masele” sunt responsabile, dar indivizii sunt, cel mai adesea, „victime inocente”, în analiza post-totalitară a regimului comunist abordarea arendtiană a responsabilității personale și colective este confortabilă psihologic, deoarece ea pune problema responsabilității colective – în speță, a conducerii politice –, dar nu în aceiași termeni cu a responsabilității individuale. Arendt blamează nu atât indivizii (mai ales cei care nu sunt responsabili de crime în mod direct), cât sistemul care a făcut posibilă „banalizarea răului.”

⁵⁰ Hannah Arendt, *Originile totalitarismului*, București, Humanitas, 1994.

⁵¹ Karl Jaspers, *Texte filosofice*, București, Editura Politică, 1986.

⁵² Raymond Aron, *Democrație și totalitarism*, București, ALL, 2001.

⁵³ Carl Friedrich, Zbigniew K. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Harvard University Press, 2nd edition, 1965.

Pasivismul și conformismul unei mari părți a elitelor intelectuale românești primesc astfel o foarte onorabilă explicație, revolta și disidența fiind gesturi imposibile (sau fără rost) într-o societate „masificată”⁵⁴. Promotorii postcomuniști ai ideologiei radicale a anticomunismului își creează astfel un alibi moral pentru trecutul lor din perioada regimului Ceaușescu, atunci când, chiar dacă nu s-au aflat în prima linie a propagandei oficiale, actele lor de împotrivire au fost, în cel mai bun caz, individuale. În sinteză, perspectiva existențialistă asupra istoriei, în special cea a lui Arendt asupra totalitarismului, este folosită de istorici, pe de-o parte, pentru a oferi explicații în spiritul corectitudinii politice pentru pasivitatea și inocența „victimelor”, pe de altă, pentru a înțelege dimensiunea responsabilității (morale) a „călăilor”, a sistemului totalitar (într-un sens larg) a activiștilor de partid).

Opțiunea (asumată conștient sau doar preluată mecanic) pentru varianta existențialistă a interpretării totalitarismului întregeste un profil al unei istoriografii naționale al cărei curent principal a fost preocupat să ofere societății o interpretare confortabilă, adesea autoeroizantă, din perspectiva discursului public dominant. Vinovatul ușor acceptabil a fost, de cele mai multe ori, identificat într-un relativ imprecis „Ei”, fie că este vorba de activiștii de partid, Uniunea Sovietică sau, pur și simplu, Fatalitatea Istorică.

f) Contactul cu publicul

Încercarea de studiere a modului în care istoriografia profesionistă devine un bun pentru „consumul public” poate fi temerară, deoarece fundamentul informațional este imprecis, nesigur și nesistematic. Tirajul cărților nu poate fi cuantificat cu precizie, deoarece editurile nu au făcut publice în mod sistematic aceste informații, iar în cazurile în care acest lucru este cunoscut se știe doar câte exemplare au fost tipărite, nu însă și câte s-au vândut în mod efectiv. După 1990, în condițiile creșterii prețului cărților și a proliferării internetului, pentru cărțile de istorie academică un tiraj de 1 000 de exemplare este considerat unul mediu. Foarte probabil însă, majoritatea publicațiilor care nu au fost editate de marile edituri au un tiraj de aproximativ 500 de exemplare.

Revistele științifice au un public chiar și mai restrâns decât volumele de autor sau colective, ele adresându-se unui public specializat printr-un tiraj mediu estimat de 500 de exemplare. O categorie de reviste istorice, având un caracter parțial academic, destinate unui public mai larg, precum „Magazin istoric” (apare din 1967), „Dosarele istoriei” (1996-2007) sau „Historia” (apare din 2001) au contribuit la facilitarea cunoașterii istoriei recente de către pasionații de istorie. Potrivit Biroului român de

⁵⁴ Nu ne propunem să discutăm aici opera filosofică a Hannei Arendt (pentru o analiză a acestei chestiuni vezi George Kateb, *Existential Values in Arendt's Treatment of Evil and Morality*, în „Social Research”, Vol. 74, No. 3, Fall 2007, part 1, p. 811-854; Antonia Grunenberg, *Totalitarian lies and post-totalitarian guilt: the question of ethics in democratic politics*, în „Social Research”, Vol. 69, No. 2, Summer 2002, p. 359-379), ci modul în care viziunea și conceptele acesteia sunt utilizate în istoriografia română.

audit al tirajelor⁵⁵ (BRAT), singura revistă auditată, „Historia”, a avut în luna septembrie 2009 un tiraj brut de 9 000 de exemplare, din care au fost difuzate în mod efectiv 6 324 exemplare. Cel mai mare tiraj din anul 2010 a fost în luna martie, de 20 910 exemplare, din care au fost vândute efectiv doar 12 484 bucăți. În primul trimestru al anului 2011, revista și-a scăzut tirajul la circa 18 000 de exemplare, dar nu au fost vândute mai mult de 13 000. Aceste informații, fie și parțiale, oferă imaginea unei literaturi istorice având caracteristicile structurale ale unui produs cu un public restrâns, relativ specializat, istoriografia fiind un produs de nișă, nu unul de larg consum.

Istoriografia despre regimul comunist și-a găsit și alte forme de promovare a mesajelor sale principale, într-o modalitate indirectă, prin intermediul documentarelor⁵⁶, a emisiunilor de dezbateri de la posturile de radio și televiziune, precum și al filmelor artistice, inspirate din istoria recentă a României⁵⁷. Principalul produs media despre trecutul românesc recent este seria documentară *Memorialul durerii*⁵⁸, realizată începând cu anul 1991 în cadrul Televiziunii Române, al cărei subiect principal este represiunea statului totalitar, mișcările de rezistență anticomunistă și disidență.

Cu toate că totalitatea itemilor repertoriați pentru perioada 1990-2008, în număr de 85 924, indică existența unui impresionant corpus de literatură academică dedicată istoriei recente, nu avem instrumentele necesare pentru a prezenta suficient de precis și detaliat audiența istoriografiei române. Din descrierea tirajului estimat al literaturii istorice avem imaginea unui produs cultural cu un public specializat, mesajele principale ale discursului istoric fiind însă reproduse de mass-media (cele electronice în principal) sau prin cinematografie.

III. Decupaje în memoria socială a românilor

În acest capitol prezentăm o secțiune a memoriei sociale a cetățenilor români, așa cum este ea relevată prin cercetări de ordin cantitativ. Din punct de vedere metodologic plaja de instrumente de cuantificare cantitativă sau analiză calitativă este

⁵⁵ <http://www.brat.ro/index.php?page=publications&id=994&index=2&indexPer=0> (accesat în 6 iunie 2011).

⁵⁶ Un exemplu de documentar istoric este *Autobiografia lui Nicolae Ceaușescu* în regia lui Andrei Ujică, apărut în anul 2010. Ecranizarea în 1992 a romanului lui Marin Preda *Cel mai iubit dintre pământeni* de către regizorul Șerban Marinescu s-a bucurat de o frecvență difuzare la televiziunile din România.

⁵⁷ Pentru modul în care istoriografia a fost transformată în Occident într-un produs de larg consum cu ajutorul documentarelor, filmelor, jocurilor pe computer, romanelor istorice și a ecranizărilor acestora, muzeelor ș.a., vezi Jerome de Groot, *Consuming history: historians and heritage in contemporary popular culture*, London, New York, Routledge, 2009, *passim*.

⁵⁸ Pentru conținutul unora dintre episoade, vezi Lucia Hossu Longin, *Memorialul durerii: o istorie care nu se învață la școală*, București, Humanitas, 2007, *passim*. Seria documentară „Memorialul durerii” are un conținut puternic emoționalizat, autoarea principală a filmului, Lucia Hossu Longin, fiind promotoarea unui anticomunism militant, incursiunile în trecutul totalitar fiind combinate cu cele referitoare la realitatea postcomunistă.

destul de largă, însă în cazul românesc sondajele de opinie au avantajul de a surprinde o anumită dinamică a memoriei colective⁵⁹.

a) Datele unei realități în mișcare

Preocupările științifice și politice deopotrivă privind opiniile națiunilor eliberate de comunism în legătură cu propriul lor trecut recent și-au făcut apariția încă din primii ani ai post-comunismului. Principala bază de date pentru primii ani ai perioadei de tranziție o reprezintă cercetarea transnațională denumită Barometrul Noilor Democrații, prin care s-a realizat explorarea sociologică a arealului post-comunist încă din 1991. Interesul științific era de a înțelege modul în care se desfășoară un proces de refondare democratică, respectiv de consolidare a valorilor specifice acestuia, iar cel politic de a înțelege deciziile ce trebuie luate pentru a crea democrație și economie de piață în Europa central-răsăriteană⁶⁰.

Cercetările privind percepția asupra trecutului totalitar al României au devenit mai frecvente odată cu împlinirea unui deceniu de la căderea regimului comunist. Într-o cercetare din primăvara anului 1999⁶¹ s-a pus întrebarea „*Dacă vă gândiți la perioada dinainte de 1989, dvs. credeți că atunci era mai bine sau mai rău decât acum în ce privește...?*”: „conducătorii politici” (25% mai bine; 16% la fel; 50% mai rău; 9% nu știu/nu răspund), „libertatea oamenilor” (17% mai bine; 10% la fel; 70% mai rău; 3% nu știu/nu răspund), „nivelul de trai” (63% mai bine; 10% la fel; 25% mai rău; 2% nu știu/nu răspund). Această dinamică a opțiunilor a fost confirmată și de alte sondaje de opinie: oamenii consideră că au mai multă libertate decât înainte de 1989, dar o mare parte dintre aceștia au sentimentul că trăiesc mai rău decât în perioada regimului Nicolae Ceaușescu.

Ambivalența raportărilor față de comunism este relevantă și de faptul că, în cea mai mare parte a perioadei de tranziție, comunismul a fost considerat „o idee bună, dar prost aplicată” de peste 50% din români. Abia un studiu din mai 2005 a indicat faptul că procentul celor care cred că ideologia comunistă nu este o idee bună a ajuns

⁵⁹ Pentru metodologia de cercetare, vezi Glynis M. Breakwell (ed.), *Doing social psychology research*, The British Psychological Society and Blackwell Publishing, 2004. În acest context facem observația importantă metodologic privind faptul că sondajele de opinie utilizate în acest studiu nu au fost realizate de același institut și după aceeași metodologie, nu au fost puse aceleași întrebări în mod succesiv. De aceea, conceptul de „dinamică a memoriei colective” (schimbarea percepțiilor de-a lungul timpului) trebuie privit cu o anumită flexibilitate, impusă de condițiile obiective ale realizării cercetărilor cantitative.

⁶⁰ Pentru Barometrul Noilor Democrații (New Democracies Barometer), vezi site-ul Universității din Aberdeen http://www.abdn.ac.uk/cspp/catalog4_0.shtml (accesat în 14 iunie 2011). Cercetările realizate în perioada 1991-1998 au fost făcute în Bulgaria, Republica Cehă, Slovacia, Ungaria, Polonia, România, Croația, Serbia, Belarus și Ucraina. Pentru analiza acestor prime date, vezi William Mishler, Richard Rose, *Trajectories of fear and hope: the dynamics of support for democracy in Eastern Europe*, Glasgow, University of Strathclyde. Centre for the Study of Public Policy, 1993. Pentru cazul României, cercetarea din 1991 indică o evaluare pozitivă a sistemului economic comunist de către 26% dintre respondenți, situația pe vârste fiind astfel: 22% pentru categoria 18-29 ani; 26% pentru categoria 30-49 ani și 31% pentru vârsta de peste 50 ani. În ceea ce privește dimensiunea politică, cercetarea din 1995 indica faptul că 10% dintre respondenți doreau reînnoirea la conducerea de tip comunist, pentru ca procentul să crească la 19% în sondajul din 1998.

⁶¹ *Barometrul de opinie publică*, mai 1999, Metro Media Transilvania, p.55.

la 43% din totalul eșantionului⁶². O altă cercetare a pus în evidență faptul că ideologia comunistă nu este asociată, în mod direct, cu extremismul. La întrebarea „*Când spuneți despre un partid sau o organizație că este extremistă, la ce vă gândiți în primul rând? [răspuns spontan]*” 55,9% nu au știut și doar 0,3% au spus „comunism”⁶³.

După anul 2004 a crescut frecvența cercetărilor sociologice despre opiniile cetățenilor privind perioada comunistă, în contextul în care în plan politic subiectul a redevenit proeminent ca urmare a relansării temei lustrației, repunerii în discuție a statutului CNSAS, a creării la inițiativa Partidului Național Liberal a unui institut guvernamental pentru „investigarea crimelor comunismului” (vezi mai sus secțiunea II.a), iar tema „anticomunismului” a fost revitalizată ca un instrument al diferențierii politice între dreapta și stânga politică.

Raportarea cetățenilor față de Securitate a făcut în anul 2006 obiectul unei analize sociologice de tip cantitativ, cercetare realizată de Biroul de cercetări sociale (BCS)⁶⁴. Un prim nivel al cercetării a vizat analizarea atitudinii față de temă, prin mai multe întrebări: „*Unele partide au cerut insistent ca CNSAS să facă publice dosarele de la fosta Securitate ale tuturor celor care ocupă funcții publice în România. Considerați această cerere*”: „îndreptățită” – 67%; „neîndreptățită” – 16%; „nu știu” – 17%; „*Ați dori să cunoașteți ce relații au avut cu fosta Securitate*”: „primarul și autoritățile publice locale” – 66% doresc; „deputații și senatorii” – 66% doresc; „președintele României Traian Băsescu” – 66% doresc; „*Simțiți sau nu nevoia de a înțelege mai bine ce activități desfășura Securitatea înainte de 1989?*” – 50% – „nu simt această nevoie”; 37% – „simt această nevoie”; 13% – „nu știu.”

Un al doilea palier al studiului a avut ca obiectiv investigarea opiniilor subiecților din perspectiva modului în care au fost afectați de activitatea Securității: „*Dar dintre rudele apropiate a fost sau nu cineva persecutat de Securitate?*” – 66% – „nu a fost nimeni”; 7% – „a fost o singură persoană”; 5% – „au fost mai multe persoane”; 25% – „nu știu”; „*Ați dori să știți care au fost informatorii Securității în cazul familiei dvs.?*” – 33% – „doresc”; 30% – „nu doresc”; 37% – „sunt indiferenți.”

În al treilea rând, autorii cercetării au vrut să cunoască opinia cetățenilor despre identificarea autorilor acțiunilor negative („*Cine vi se par mai vinovați de ororile comunismului?*” – 52% – „cei care au avut funcții în PCR”; 31% – „cei care au avut funcții în Securitate”; 17% – „nu știu”), precum și percepția despre depărtarea de comunism: „*În ce măsură România s-a despărțit de trecutul comunist, acum la 16 ani*

⁶² Barometrul de opinie publică, IMAS, mai 2005. Însă, conform datelor Barometrului de opinie publică al Fundației pentru o Societate Deschisă din octombrie 2006, 12% dintre cetățenii României consideră comunismul o idee bună care a fost bine aplicată, 41% o idee bună prost aplicată și 34% o idee proastă. Prin urmare, mai mulți români consideră societatea comunistă o idee bună (53%) și doar 34% o consideră o idee proastă.

⁶³ Intoleranță, discriminare și autoritarism în opinia publică, Institutul de Politici Publice, București, septembrie 2003, p.50.

⁶⁴ Securitatea și serviciile secrete, Sondaj de opinie 26 aprilie – 4 mai 2006, București, Biroul de Cercetări Sociale, 2006, p. 9-59.

de la revoluția din 1989?” 6% – „total”; 32% – „în mare măsură”; 48% – „în mică măsură”; 6% – „deloc”; 8% – „nu știu.”

Cu toată relativitatea rezultatelor sondajelor de opinie, precum și a caracterului lor de a surprinde doar opiniile de la un moment dat, cercetarea prezentată anterior ne oferă o informație importantă: în anul 2006 condamnarea ororilor Securității a intrat în zona conformismului social. Însă, dacă subiecților li se cere o poziționare personală și emoțională față de activitatea fostei poliții politice, perspectiva se schimbă: 50% dintre repondenții sondajului nu simt nevoia de a ști mai multe despre Securitate, 30% nu doresc să afle dacă au avut informatori în propria familie, iar 37% sunt indiferenți față de această chestiune. La întrebarea dacă „*Au suferit din cauza comunismului*”, 76% dau un răspuns negativ. Putem astfel decela, prin sondajul BCS, un anumit conformism social (sub influența discursului public) în legătură cu acceptarea vinovăției Securității, dar dacă asumarea responsabilității îi implică pe ei înșiși sau familiile lor, gradul de interes față de o temă morală scade simțitor, uitarea fiind preferabilă stigmatului public.

În anul 2010 Fundația Soros România a realizat o cercetare privind valorile politice ale tinerilor (elevi în clasele VIII-XII, persoane cu vârsta între 14 și 18 ani), inclusiv percepția despre trecutul comunist⁶⁵. Mai mult de o treime (38%) dintre adolescenții investigați cred că acesta a reprezentat o perioadă mai bună sau mult mai bună decât cea contemporană, iar ponderea răspunsurilor care valorizează favorabil comunismul crește pe măsură ce adolescenții analizați sunt înmatriculați într-o clasă superioară, ajungând la aproape 43% în rândul elevilor de clasa a XII-a. La întrebarea „*După părerea ta, în care dintre următoarele domenii era mai bine în timpul comunismului decât astăzi?*” răspunsurile au fost următoarele: „respectul față de lege” – 65,5%; „nivelul de trai” – 38,9%; „învățământ” – 39%; „spitale și sănătate” – 37,8% (era mai bine în timpul comunismului).

Tot în anul 2010 au fost realizate două sondaje de opinie dedicate exclusiv percepției despre trecutul recent al României. Primul a fost realizat la comanda ICCMER⁶⁶, cercetătorii din domeniul istoriei având ocazia de a stabili tematica studiului sociologic. Subiecților cercetării le-au fost adresate întrebări de interes pentru istorici: „*După părerea dvs., instaurarea regimului comunist în România la sfârșitul celui de-Al Doilea Război Mondial a fost...*”, „un lucru bun” – 38%; „un lucru rău” – 38%; „nu știu/nu răspund” – 24%; „*Dvs. sunteți de acord cu interzicerea folosirii publice a simbolurilor regimului comunist?*” – „nu” – 43,9%; „da” – 27,5%; „nu știu/nu răspund” – 28,5%. Sondajul comandat de ICCMER confirmă aceleași tendințe relevate și de cercetări anterioare: jumătate din cei chestionați afirmă că înainte de decembrie 1989 era mai bine în România, în vreme ce doar 23% consideră că era mai rău, iar 14% consideră că era la fel. Motivele principale pentru care repondenții au afirmat că era mai bine sunt: „existența locurilor de muncă” (62%),

⁶⁵ Gabriel Bădescu et alii, *Implicarea civică și politică a tinerilor*, Constanța, Editura Dobrogea, 2010, p. 64-71.

⁶⁶ *Atitudini și opinii despre regimul comunist din România. Sondaj de opinie publică*, București, CSOP, 15 noiembrie 2010.

„nivelul de trai” (26%) și „deținerea unei locuințe de către cei mai mulți dintre oameni” (19%). Asocierile negative legate de comunism sunt, în ordine: lipsa de libertate (9%), dictatura, ca regim (7%), aprecierea că era un sistem greșit (5%), existența unui climat de teroare, crimă (2%), sărăcia și lipsa alimentelor și a altor produse fiind și ele menționate, dar de numai 2%. De asemenea, fiind chestionați în legătură cu incidența asupra lor a unor măsuri represive, 13% dintre respondenți au declarat că au avut de suferit de pe urma regimului comunist: 3% personal, 6%, altcineva din familie, iar 4%, atât ei, cât și cineva din familie. Forma principală sub care s-a manifestat impactul negativ a fost penuria de alimente și lipsa serviciilor (47%), restul mențiunilor fiind legate de încălcarea drepturilor și libertăților cetățenești și a drepturilor omului (confiscarea averilor, bunurilor – 11% dintre cei care au spus că au avut de suferit, arestarea pe motive politice – 6% dintre cei care au menționat că au suferit etc.).

Al doilea sondaj de opinie al anului 2010 este intitulat în mod sugestiv „Românii și nostalgia comunismului”⁶⁷, fiind realizat pentru a surprinde percepția populației în legătură cu deshumarea soților Nicolae și Elena Ceaușescu din cimitirul bucureștean Ghencea, unde au fost îngropați după execuția din decembrie 1989⁶⁸. Mai multe întrebări relevă sensibilitatea subiectului trecutului recent pentru opinia publică: „Credeți că Nicolae Ceaușescu a avut parte de un proces corect?” – „nu”- 80%; „da” – 11%; „Dumneavoastră regretați căderea comunismului?” – „nu”- 57% „da” – 37%; „nu știu/nu răspund” -5%; „Credeți că partidele comuniste ar trebui interzise prin lege?” – „nu”- 57%, „da” – 30%; „nu știu/nu răspund” –13%. Sondajul cuprinde și o întrebare esențială pentru studiul nostru: „Credeți că istoricii și analiștii se raportează corect și imparțial la perioada comunistă a Republicii Socialiste România?” – „nu”- 52%; „da” – 28%; „nu știu” -18%; „nu răspund” – 2%.

Informațiile furnizate de cercetările sociologice de tip cantitativ creează o perspectivă incontestabilă: existența unei atitudini nostalgice structurale⁶⁹ față de perioada comunistă, manifestată prin valorizarea pozitivă a comunismului, în contrast cu prezentul. Desigur, România nu este un caz excepțional, nostalgia față de comunism putând fi regăsită, la diferite nivele, în toate statele Europei central-răsăritene⁷⁰.

⁶⁷ *Românii și nostalgia comunismului*, Institutul Român pentru Evaluare și Strategie (IRES), 21-23 iulie 2010.

⁶⁸ Nicolae Ceaușescu este considerat, deopotrivă, atât „cel mai bun” lider politic din România ultimului secol, cât și „cel mai rău” politician din aceeași perioadă. Vezi *Barometrul de opinie publică Octombrie 2007. BOP 1998-2007*, București, Fundația Soros România, 2007, p. 46-48.

⁶⁹ Prin „nostalgie” înțelegem reevaluarea selectivă a trecutului. În acest proces al memoriei distingem dimensiunea politico-ideologică, socio-economică și cea biografică.

⁷⁰ Vezi informațiile oferite de Joachim Ekman, Jonas Linde, *Communist nostalgia and the consolidation of democracy in Central and Eastern Europe*, în „Journal of Communist Studies & Transition Politics”, Sept. 2005, Vol. 21 Issue 3, p. 354-374. Autorii ajung la concluzia că nostalgia după comunism nu reprezintă atracția pentru valori și principii nedemocratice, ci nemulțumirea generală față de un „prezent continuu.” Pentru o analiză secvențială asupra Europei central-răsăritene, vezi Maria Todorova, Zsuzsa Gille (ed.), *Post-communist nostalgia*, New York, Berghahn Books, 2010, în cadrul acesteia existând un studiu de caz despre România: Diana Georgescu, *Ceaușescu hasn't died": irony as counter-memory in post-socialist Romania*, p. 155-176. De asemenea, pentru cazul Rusiei vezi Stephen Whitefield, *Political Culture and Post-Communism*, Houndmills, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2005.

b) În căutarea unor explicații

Încercarea de a găsi o corelație cauzală pentru asimetria dintre mesajul dominant anticomunist al istoriografiei academice –, aceasta generând imaginea unei „epoci întunecate” – și percepția idealizantă asupra comunismului ne determină să formulăm mai multe ipoteze explicative, complementare unele cu altele. Aceste ipoteze sunt construite prin preluarea unor concepte din teoria comunicării, identificând în acest sens *emițătorul* (istoricii), *receptorul* (societatea, publicul), *mesajul* (discursul istoriografic), *canalul de transmitere* (cărți, reviste, discursuri, educația școală ș.a.) și *codul* (stilul istoriografic).

Prima ipoteză este a deficitului de informație istorică pentru întreg publicul. Această explicație are în vedere caracterul specializat și restrâns, preponderent academic al literaturii referitoare la regimul comunist. Istoriografia nu este adecvată unei comunicări de masă, dacă ținem seama de canalele de diseminare – reviste, cărți, instrumente ale culturii erudite în general –, respectiv de nivelul de răspândire a acestora (tiraj scăzut, cost relativ ridicat al publicațiilor). În logica internă a acestei explicații, nostalgia față de comunism este determinată doar de faptul că istoriografia este un „produs de lux”, creat de către elite și consumat de către acestea, iar dacă literatura istorică ar fi cunoscută la nivel foarte larg ar crea alte opinii. Validitatea unei atari ipoteze ar putea fi confirmată de faptul că, așa cum arată cercetările sociologice, percepția preponderent pozitivă a comunismului este corelată și cu un nivel mai scăzut de educație, implicit de consum diminuat al istoriografiei sau chiar de lipsa contactului cu aceasta⁷¹. Însă, cu toate că istoriografia nu este un produs de consum în masă, trebuie să avem în vedere faptul că mesajul principal al acesteia – trecutul comunist ca accident istoric – este preluat de către mass-media și diseminat în această formă. De asemenea, mesajul principalelor partide politice este dominat de ideea moștenirii traumatice a comunismului. În spațiul public românesc, regimul comunist își are puțini apărători, iar aceștia sunt marginali în raport de *mainstream*-ul politic și intelectual. Așadar, ipoteza insuficienței cantitative a produselor istoriografice nu poate explica decât parțial disonanța dintre discursul istoricilor și percepția publică.

A doua teză explicativă este inspirată de teoria comunicării în pași multipli⁷², care afirmă în esență că mesajul este modificat prin transmiterea de la o persoană la alta, fiind încărcat de valorile și conotațiile mediatorilor. Explicația sociologică este

⁷¹ Sondajul IRES din iulie 2010 ne indică faptul că nu există diferențe semnificative între genuri în ceea ce privește nostalgia față de comunism. În schimb, clivajul se manifestă pe axa urban-rural. La întrebarea „Dumneavoastră regretați căderea comunismului?”, 44,9% dintre respondenții din mediul rural au spus „Da” și doar 29,9% dintre cei din mediul urban au dat un răspuns afirmativ. Pe regiuni, au răspuns afirmativ 31,8% dintre subiecții din Transilvania și Banat, respectiv 41% în cazul celor din restul țării. În funcție de criteriul de vârstă, aprecierile pozitive asupra lui Nicolae Ceaușescu nu diferă semnificativ între 18 și 65 de ani (între 45% și 50% cred că Nicolae Ceaușescu a fost un „conducător bun”), nostalgia fiind mai semnificativă în cazul persoanelor de peste 65 de ani (60% îl consideră pe Nicolae Ceaușescu un „conducător bun”).

⁷² J.J. van Cuilenburg, O.Scholten, G.W. Noomen, *Știința comunicării*, București, Humanitas, 2000, p. 240-244.

aceea că opiniile despre societate se formează în cadrul procesului de socializare al indivizilor, cu alte cuvinte familia, mediul de prieteni, colegii de serviciu sau școală au o influență semnificativă asupra formării percepțiilor și exprimării opiniilor. Avantajul utilizării teoriei comunicării în pași multipli este acela de a ne indica faptul că, indiferent de gradul de incidență directă a istoriografiei asupra cetățenilor, mesajul istoricilor devine concurent cu opiniile existente în societate. Cu alte cuvinte, conținutul istoriografic este trecut prin filtrul experienței sociale a diverselor grupuri, intrând în concurență cu memoria socială a celor care au trăit în perioada comunistă, respectiv cu imaginea transmisă social despre aceasta. Conflictul dintre o interpretare dominant negativă a trecutului comunist oferită de către istorici și percepția mai degrabă pozitivă asupra aceluiași trecut a cetățenilor, atât a celor care au trăit perioada comunistă, cât și a tinerilor⁷³, ne poate indica existența unui defazaj: fie istoricii sunt în urma societății, iar aceasta și-a reevaluat mai rapid propriul trecut, fie societatea este atașată unor imagini parțiale sau de-a dreptul false despre trecutul comunist, iar istoricii nu au reușit să convingă cetățenii asupra adevărului despre trecutul recent al României. Pentru a încerca să oferim un răspuns la această dilemă, avansăm o a treia ipoteză.

Relația asimetrică dintre discursul istoric și memoria socială trebuie explicată, complementar celor două ipoteze anterioare, prin conținutul mesajului istoriografic și forma (stilul) de prezentare a acestuia⁷⁴. Istoricii care descriu comunismul construiesc prin fiecare studiu și articol imaginea unui trecut negativ, în esență rău. Pentru numeroși cetățeni, fie că sunt consumatori de istoriografie sau nu, discursul istoric nu poate fi decât unul parțial, deoarece ocultează, în opinia acestora, părțile considerate a fi pozitive ale comunismului (sentimentul de securitate socială, ușurința găsirii unui loc de muncă sau accesul la locuințe ș.a.). Utilizarea unui limbaj puternic emoționalizat prin epitete negative referitoare la perioada comunistă, stilul adesea ironic în descrierea unor realități ale trecutului vechiului regim nu fac decât să adâncească problema credibilității scrisului istoric. Cetățenii, fără a contesta factual adevărul unor informații prezentate de istorici, consideră că acestea, chiar dacă sunt reale, nu sunt atât de importante pe cât consideră cercetătorii trecutului. Ele pot avea o semnificație istorică, dar importanța lor pentru memoria socială este mult mai mică. Pentru o parte a cetățenilor care sunt nostalgici după comunism sau și-au reevaluat

⁷³ Ipoteza este confirmată de studiul *Implicarea civică...*, (Bădescu et alii) p.71: „Reprezentările adolescenților despre comunism reprezintă rezultatul unui proces de socializare politică, predominant în relație cu familia și școala. O largă majoritate a adolescenților intervievați (82%) declară că au vorbit cel puțin o dată cu părinții sau rudele apropiate despre perioada comunistă. Mult mai puțini (74%) afirmă că au avut discuții similare la școală, în ciuda prezenței subiectului în programele școlare, ceea ce sugerează un eșec al societății românești în efortul de a transmite informații și atitudini în legătură cu regimul totalitar comunist. Într-o bună măsură, adolescenții ajung să reproducă atitudinile părinților și profesorilor în legătură cu raportul între perioada actuală și cea comunistă.”

⁷⁴ Ipoteza pare a fi susținută de răspunsurile din sondajul IRES, iulie 2010, privind dezacordul față de interpretarea trecutului oferită de „istorici și analiști”, însă ea trebuie verificată factual prin studii calitative.

trecutul din perspectiva contingentului, discursul istoric „plutește” deasupra unei realități sociale date, de aceea este lipsit de interes și semnificație socială⁷⁵.

Concluzii

În urma cercetării noastre, am identificat existența unei asimetrii importante între discursul principal al istoriografiei românești recente, care definește trecutul comunist ca o perioadă fundamental negativă, și memoriile sociale ale diverselor categorii socio-demografice, care asociază aspecte pozitive regimului comunist. Pe cale de consecință, dacă pentru istorici comunismul este ușor asimilabil în categoria „trecutului traumatic”, potrivit unei expresii intens utilizate în studiile asupra memoriei sociale, pentru o parte a societății românești nu atât trecutul este problematic, cât prezentul⁷⁶. Mitizarea în cultura populară a comunismului este, în esență, o formă de protest a unei majorități adesea tăcută, ce nu se mai regăsește în discursul oficial/public despre trecutul recent. Nostalgia față de trecutul recent este o reacție de autoapărare psihologică în fața insatisfacțiilor prezentului nu doar a celor care și-au trăit întreaga maturitate în comunism sau a celor care dispun de un capital social mai redus, ci este un fenomen răspândit în întreaga societate românească, chiar dacă există diferențieri în funcție de vârstă, educație, venituri sau regiunea istorică în care trăiesc.

Discursul istoric de tip academic nu reușește să se impună în procesul formării memoriei colective sau reușitele sale nu sunt decât parțiale. Condamnarea de către președintele României, Traian Băsescu, a regimului comunist drept „ilegitim și criminal”, în 18 decembrie 2006, eveniment care a marcat momentul maximei apropieri între puterea politică și discursul dominant al istoricilor, a rămas fără efecte în plan social, deoarece cetățenii asociază perioadei comuniste trăsături pozitive⁷⁷.

Asimetria dintre mesajul dominant al istoriografiei românești referitoare la trecutul recent și percepția publicului asupra aceluiasi trecut ar trebui să fie ocazia pentru declanșarea în interiorul comunității istoricilor din România a procesului de reflecție asupra sensului și eficienței muncii de investigare a comunismului. Desigur,

⁷⁵ Disonanța cognitivă dintre experiența personală sau imaginea asupra trecutului creată în procesul de socializare în cadrul familiei sau grupului căruia îi aparțin în cazul tinerilor și discursul istoricilor despre trecut este redusă de cetățeni prin minimizarea mesajului istoriografic.

⁷⁶ Din perspectiva percepției publice în România, „prezentul” începe cu Decembrie 1989. Revoluția română are trăsăturile unui eveniment care produce o fractură în memoria socială. Momentele simbolice prin care se marchează ruptura de trecutul totalitar sunt trei: fuga soților Ceaușescu cu elicopterul (deopotrivă simbol pentru soarta tiranilor alungați de popor și pentru teoria loviturii de stat „militare”); prezentarea *Comunicatului către țară al CFSN* (instaurarea unei noi ordini democratice vs. momentul preluării puterii politice de către gruparea „neo-comunistă”); prezentarea imaginilor de la procesul cuplului Ceaușescu și imaginile cu acesta mort (victoria revoluției, schimbarea a devenit ireversibilă vs. mascaradă juridică, răzbunare, momentul decisiv al „loviturii de stat”).

⁷⁷ Pentru modul în care este realizată istoria comunismului în statele fostului lagăr socialist, vezi Małgorzata Pakier, Bo Stråth (ed.), *A European memory? Contested histories and politics of remembrance*, New York, Berghahn Books, 2010, p. 219-259.

nu se poate cere istoricilor să-și redacteze lucrările în funcție de pulsuniile opiniei publice, reflectate în sondajele de opinie, dar tot la fel de adevărat este că istoricii nu pot rămâne întorși cu spatele spre societate, adoptând o atitudine elitist-ironică sau dezinteresată față de aceasta. Istoriografia română are nevoie de renovarea epistemologică și metodologică, iar constatarea caracterului său prea puțin convingător pentru societate poate fi ocazia de a porni un intens proces de reflecție critică, al cărui rezultat ar trebui să fie atât diversificarea tematică și dezideologizarea, cât și consolidarea statutului profesional al comunității istoricilor. Istoricii și societatea trebuie să reintre într-un autentic dialog, iar condiția esențială a desfășurării lui este empatia. Pentru a putea dialoga cu cei cărora li se adresează, slujitorii muzei Clio trebuie să înțeleagă nu doar trecutul, ci și prezentul. Mai devreme decât s-ar putea aștepta, breasla istoricilor din România ar putea constata că principala provocare nu mai este Trecutul recent, ci chiar Prezentul. De ce a devenit acesta atât de anomic, disfuncțional și convulsiv? Istoricii sunt în întregime inocenți față de acest Prezent?